

واکاوی مدیریت رفتاری امام رضا (ع) در حفظ و ارتقای کرامت انسانی بردگان

دانشمند، ملیحه^۱، دلبری، شهربانو^۲، رئیس السادات، سیدحسین^۳ اردشیر اسد بیگی^۴

دانشجوی گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. malihedaneshmand@gmail.com
استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. نویسنده مسئول: tarikh_2003@yahoo.com
استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. sh_rais@yahoo.com
استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. jafar.asadbeigi@gmail.com

نویسنده مسئول: tarikh_2003@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۴ / تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۷

چکیده

در آستانه ظهور اسلام، برده داری به صورت گسترده در شبه جزیره عربستان وجود داشت. در شرایطی که اعراب با تعصبات و تفکرات برتری نژادی خود، برای بردگان جایگاه و حرمتی قائل نبودند، اسلام با تأکید بر برابری و مساوات بین انسان ها سعی نمود با وضع قوانین مناسب و بستن سرچشمه های بردگی و آگاهی بخشیدن به مردم، با این سنت غلط مبارزه کند. در همین راستا پیامبر (ص) با سیره عملی خویش، مسلمانان را به آزاد سازی و ملاحظت با بردگان تشویق می کرد. یکی از پیامدهای فتوحات و گسترش قلمرو اسلامی پس از رحلت پیامبر (ص) در سده های اول و دوم هجری، اسارت تعداد قابل توجهی از انسان های بی گناه از ملیت های گوناگون بود که بر اثر محرومیت از آزادی های فردی و اجتماعی به صورت برده در می آمدند و در واقع ابزار زندگی خانواده های مرفه و اشراف جامعه اسلامی بودند. این بهره کشی انسانی، سبب شد تا منش و رفتار ائمه اطهار (ع) نسبت به بردگان بر مبنای حقوق اسلامی انسان ها و متفاوت با قوانین حکومتی و عرفی مرسوم جامعه عرب، خود را نمایان سازد. در این مقاله تلاش شد بر اساس آیه «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» با هدف نمایان کردن سیره عملی امام رضا (ع) در حفظ کرامت انسانی بردگان، مدیریت رفتاری امام (ع) نسبت به آنان با روش توصیفی-تحلیلی از طریق گردآوری اسناد و منابع کتابخانه ای معتبر مورد واکاوی قرار گیرد. از این رو لازم بود که علل و عوامل برده داری، رویکرد اسلام نسبت به بردگان، مصاحبت حضرت با بردگان و امیدوار ساختن آنان به زندگی در سایه اسلام و آموزش و تربیت آنان مورد ارزیابی قرار گیرد. نتایج این پژوهش نشان می دهد امام رضا (ع) با داشتن نگاهی انسانی برگرفته از مبانی اسلام به بردگان، ضمن تکریم و حمایت حقوقی و اخلاقی از آنان، با آزاد کردن و آموزش و تربیت بردگان، دیدگاه واقعی اسلام را نسبت به این قشر فاقد حقوق اجتماعی، نشان دادند. این حرکت امام رضا (ع) در جامعه عرب که تنها به تحقیر و توهین بردگان می اندیشید، نوعی راهکار عملی برای مقابله با برده داری بود.

کلیدواژه: امام رضا، برده، مدیریت رفتاری، کرامت انسانی، سیره رضوی

مقدمه

با گسترش برده داری در شبه جزیره عربستان، قبل از ورود اسلام که عواملی چون بهره کشی اقتصادی تجارت، شهوت رانی و فرزند آوری (جواد علی، ۱۹۷۶: ۱۳۶/۵) از سوی عرب غالب و شکست، بی خانمانی اسارت (ابن هشام، بی تا ۱/۲۶۴)، فقر (جواد علی، ۱۹۷۶: ۴۵۶/۷) و بی سرپرستی از سوی برده مغلوب بستر مناسبی را برای رواج آن فراهم می کرد بردگان در حجاز قبل از اسلام، پست ترین طبقه اجتماعی عرب را تشکیل می دادند و هیچ حرمت و جایگاهی در اجتماع نداشتند به گونه ای که پس از خرید برده ریسمانی را به گردنش بسته و او را مانند چهارپایان به منزل خود می بردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۶۶۱/۴). انتخاب همسر از میان کنیزان از نظر آنان امری ناپسند و بیشتر برای ازدیاد نسل، بهره کشی اقتصادی یا تبارداری برای قدرت بود. عرب با دادن لقب «ولید» به کنیز زادگان، جایگاه دون پایه آنان را در جامعه روشن می ساخت (جواد علی، ۱۹۷۶: ۴۷۱/۷). اسلام سعی نمود با آگاهی بخشیدن به مردم با این سنت غلط مبارزه کند و با وضع قوانین و ارائه دستورالعمل هایی مؤثر در جهت بهبود منزلت اجتماعی و رهایی تدریجی بردگان اقدام نماید. در آیات قرآن به آزادسازی و ارتقای منزلت بردگان با حفظ کرامت انسانی آنان و خوش رفتاری و داشتن رفتار انسانی با بردگان تأکید شده است (انسان: ۸۰، ۸۹؛ مائده: ۸۹؛ دهر: ۸). پیامبر اکرم (ص) در طول حیات خویش با سیره عملی و همچنین سخنانی در ذکر اهمیت آزادی بردگان در راه خدا و چگونگی رفتار با بردگان، مسلمانان را به این امر ترغیب نمودند. پس از رحلت پیامبر (ص)، با گسترش فتوحات و به تبع آن ورود اسرای جدید از نژادهای متعدد و فراوان،

همچنین دوری ائمه (ع) از صحنه سیاست و محروم شدن مردم از سرچشمه احکام الهی، دوباره زمینه‌ای برای گسترش برده‌داری در جامعه فراهم شد. در این راستا ائمه اطهار (ع) با ارائه الگوی رفتاری مناسب ضمن حمایت حقوقی از بردگان سعی در ارتقاء جایگاه آن‌ها در جامعه نمودند به طوری که اکثر بردگان هم نشین با ائمه (ع) مورد محبت و تکریم قرار گرفته و با معارف دینی و احکام الهی آشنا شدند و امید به زندگی در آنان رشد یافت. از آنجاکه یکی از اهداف امام رضا (ع) نهادینه کردن فضایل اخلاقی در میان مردم بود، در امر برده‌داری نیز آن حضرت به صورت گسترده درصدد احیاء حقوق بردگان برآمد. با این مقدمه کوتاه، اکنون بر سر این سخن می‌رویم که سیره رفتاری آن حضرت چگونه می‌تواند الگوی رفتاری ما با طبقات دیگر اجتماع، همچون خدمتکاران، زبردستان و همه‌کسانی باشد که با آن‌ها در ارتباط هستیم. شناخت ارزش‌ها و فضائل اسلامی از راه بررسی کنشی رفتار امام رضا (ع) با بردگان راه را برای زندگی سالم و اخلاق محور بیش‌از پیش در جامعه فراهم می‌کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش حاضر باهدف دستیابی به شیوه و روش مدیریت رفتاری امام رضا (ع) نسبت به بردگان و حفظ کرامت انسانی آنان می‌باشد که پیش‌تر چندین مورد توجه نبوده است و اغلب پژوهشگران تنها به شناخت سیره آن حضرت اکتفا کرده‌اند و چگونگی کنش آن حضرت نسبت به این موضوع مغفول مانده است. آنچه را که می‌توان به‌عنوان پیشینه این پژوهش از آن یاد کرد عبارت‌اند از:

«بردگی در اسلام» (۱۳۷۲)، از «سید مصطفی حسینی طباطبایی» که در این اثر ابتدا برده‌داری در ملل و آیین‌های دیگر را مطرح می‌کند و بعد هم احکام اسلامی درباره محدود کردن راه‌های ورود برده و احکام فقهی آزاد کردن بردگان را نوشته است.

«مرتضی مطهری» در کتاب «بردگی در اسلام» به پذیرش بردگی در اسلام اشاره کرده و می‌گوید: نگاه اسلام به بردگان با دیگر رژیم‌های برده‌دار متفاوت است و بردگی در اسلام را تنها از راه جنگ مجاز می‌داند.

در کتاب «بردگی از دیدگاه اسلام» (۱۳۸۰) اثر «محمدصادق ابرجی» و مقاله «بردگان از جاهلیت تا اسلام» (۱۳۸۵) نگارش «عبدالرضا عرب» به بررسی برده‌داری و وضعیت اجتماعی بردگان از جاهلیت تا اسلام پرداخته شده است.

مقاله «نظام برده‌داری از دیدگاه اسلام» (۱۳۹۱) از «سید حسین هاشمی» به برده‌داری و جایگاه آن و رفع شبهات پیرامون برده‌داری در اسلام پرداخته است.

مقاله «تجمه» (۱۳۷۸)، نوشته «ناهد طیبی» و مقاله «تجمه خاتون مادر امام رضا (ع)» (۱۳۹۶)، اثر «عبدالکریم پاک نیا تبریزی» در مورد مادر بزرگوار امام رضا (ع) که کنیز بودند و چگونگی ورود و سلوک ایشان با خاندان اهل بیت نوشته شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود همه این نوشته‌ها، خارج از چارچوب نظری طرح ما می‌باشد. به این دلیل باید تا حد مقدور هر دو گروه اعم از تحقیقات برده‌داری و سیره حضرت رضا (ع) مورد واکاوی و ارزیابی قرار گیرد.

ضرورت و اهمیت تحقیق

بدون شک همه ادیان و نحله‌های فکری دارای سنجه‌های اخلاقی و کرامت انسانی هستند، اما چون ما در محیط اسلامی زندگی می‌کنیم، الگوهای رفتاری ما حضرات ائمه هدی خواهند بود. به‌رحال در دنیای کنونی که رذایل برای خود میدان تحرک وسیعی یافته‌اند، چگونگی برخورد با اقشار ضعیف و آسیب‌پذیر می‌تواند تا اندازه‌ای از آلام آنان کاسته و امید به زندگی را در آنان تقویت نماید. به نظر می‌رسد امام رضا (ع) با آزاد کردن و تکریم بردگان، آموزش و تعلیم و تربیت اسلامی آنان و ارائه الگوی مناسب مدیریت رفتاری، سبک و راهبردی پربار و غنی در اخلاق محوری نسبت به بندگان خدا ایجاد کردند که در بهبود منزلت اجتماعی و کرامت انسانی بردگان در سطح جامعه باید مؤثر باشد. به همین خاطر می‌توان رفتار ایشان را به‌عنوان الگویی کاربردی مبتنی بر آموزه‌های الهی و اسلامی در جهت اعتلا و ترویج ارزش‌های انسانی در جامعه امروزی به کار برد. از این رو پژوهش پیش رو، با روش توصیفی-تحلیلی می‌کوشد با بررسی اجمالی اوضاع سیاسی اجتماعی دوران زندگی امام رضا (ع) نگاهی تازه به زندگی ایشان داشته و رویکرد آن حضرت را نسبت به بردگان اعم از غلامان و کنیزان مورد واکاوی قرار دهد.

مفهوم‌سازی دو واژه

برده: در زبان فارسی به معنی بنده زر خرید، غلام و کنیز است. بردگان نوعاً خریداری می‌شدند، اما از طریق هبه و ارث نیز جابجایی و انتقال انجام می‌شد. به واژه برده در زبان عربی عبد گفته می‌شود که برای مردان بکار می‌رود و برده زن را اَمَة (ج: اَمَاء) یا کنیز می‌گویند (عمید، ۱۳۶۳: ۳۹۵؛ دهخدا، ۱۳۷۲: ۳/۳۹۵۲؛ معین، ۱۳۶۴: ۱۳۷/۲).

کرامت انسانی: کرامت انسانی عبارت است از ارزش، حرمت، حیثیت، بزرگواری، عزت، شرافت انسانیت، شأن، مقام، موقعیت، رتبه و جایگاه. واژه‌های دیگری چون جوانمردی، اخلاق و افعال پسندیده خیر، بخشش و علو طبع را نیز برشمرده‌اند. در آیات قرآن به روشنی به فضیلت و کرامت انسان اشاره شده است «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْصِيلاً (اسراء: ۷۰) ما آدمیزادگان را (با اعطاء

عقل، اراده، اختیار، نیروی پندار و گفتار و نوشتار، قامت راست (گرامی داشتیم و آنان را در خشکی و دریا (بر مرکب های گوناگون) حمل کرده ایم و از چیزهای پاکیزه و خوشمزه روزیشان نموده ایم، و بر بسیاری از آفریدگان خود کاملاً برتریشان دادیم. منظور از کرامت انسانی این است که انسان دارای حرمت است، حق دارد در جامعه به طور محترمانه زندگی کند و کسی حق ندارد با گفتار و رفتار خویش حیثیت او را با خطر مواجه سازد (دهخدا، واژه کرامت).

اسلام و برده داری

با توجه به آیات قرآن کریم، به روشنی می توان دریافت که خداوند انسان را به عنوان خلیفه خود بر روی زمین قرار داده و در آیات مختلف به ارزش و اکرام انسان اشاره کرده است از جمله «وَ اذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰئِكَةِ اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً» (زمانی (را یاد آوری کن) که پروردگارت به فرشتگان گفت: من در زمین جانشینی بیافرینم (بقره: ۳۰) و مبدأ انسان را از خود معرفی کرده: «نَفَخْتُ فِیْهِ مِنْ رُوْحِیْ»؛ و از روح خود در آن دمیدم» و این برتری را به انسان اختصاص داد که به انسان علم و معرفت به اسماء را یاد داد و با طرح مسئله علم به اسماء نشان داد که رسیدن به این مقام خصوصیتی می طلبد که ملائک با همه علو درجه و کمالات وجودی این شایستگی را ندارند و به ملائکه دستور داد که بر انسان سجده کنند «وَ اِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰئِكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْا اِلَّا اِبْلِیْسَ اَبٰی وَ هُنْكَامِیْ کَیْ فَرَسْتٰنَ گفتم: آدم را سجده کنید. همه سجده کردند، مگر ابلیس» خداوند همچنین در آیه ۲۹ سوره بقره می فرماید: «هُوَ الَّذِیْ خَلَقَ لَكُمْ مَا فِی الْاَرْضِ» یعنی: خدا آن کسی است که همه موجودات و پدیده های روی زمین را برای انسان آفرید. خداوند در آیه ی «فَتَبَارَكَ اللهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِیْنَ» در باره ی خلقت انسان خود را ستود و بهترین خلق کنندگان معرفی نمود. از آنجا که خداوند منبع همه خیرات و کمالات است خلیفه او نیز در نمایاندن کمالات و خیرات حق تعالی، برترین مخلوقات است از این رو می توان گفت انسان اشرف مخلوقات است و عناوین سه گانه «خلافت» «کرامت» و «امانتداری» اختصاص به انسان داشته و بیان کننده ی منزلت، فضیلت و جایگاه ویژه انسانی اوست.

اسلام دین آزادی و آزادی است و تعظیم و بندگی را فقط در برابر خداوند متعال روا می داند و حتی در آیه ۶۴ سوره آل عمران به صراحت ارباب بودن پیامبران را برای مردم و عبودیت بندگان الهی را در برابر آنان نفی می کند «بگو ای اهل کتاب... جز خداوند را نپرستیم و برای او شریکی قائل نشویم و هیچ یک از ما دیگری را به جای خداوند ارباب و صاحب اختیار خود قرار ندهد» بنابراین در اسلام اصل بر آزادی انسان ها و عدم سلطه کسی بر دیگری است. با این حال در بیست و نه آیه ی قرآن از برده سخن به میان آمده که اکثر این آیات مدنی اند و به وضعیت حقوقی برده ها اشاره شده است. قرآن با هفت اصطلاح مجزا به بردگان اشاره نموده که رایج ترین آن ها عبارت ما مَلَکَتِ اَیْمَانُکُمْ، اَیْمَانُهُمْ، اَیْمَانُهُنَّ، یَمِیْنُکَ است که در پانزده جای قرآن آمده است و بیشتر برای کنیزان به کار می رود. «عَبْد» کلمه ی رایج در متون عربی قدیم برای برده در چهار مورد و «أَمَةٌ» کنیز در دو جای قرآن یافت می شود. در چند مورد، قرآن با تعبیرهای میهمی مانند «فَتِیَات» در لغت به معنای دختران جوان (نساء: ۲۵؛ نور: ۳۳)؛ «رَجُلٌ» مرد، (نحل: ۷۶؛ زمر: ۲۹) و «أَدْعِیَاءُ» فرزندانگان (احزاب: ۵، ۴، ۳۷) به برده ها اشاره کرده است. قرآن از «رَقَبَةٌ» در چند مورد برای برده استفاده کرده است هر چند ترجمه ی مناسب تر برای شکل جمع آن (الرِّقَاب) اسیر است (بقره: ۱۷۷؛ توبه: ۶۰).

اگرچه در قرآن مسأله برده گیری و برده داری به عنوان یک دستور حتمی در مورد اسیران جنگی نیامده است، ولی نمی توان احکامی را که در قرآن برای بردگان ذکر شده است و اصل وجود بردگی را حتی در زمان پیامبر (ص) و صدر اسلام اثبات می کند نادیده گرفت، مانند احکامی در مورد ازدواج با بردگان احکام محرمیت یا مسأله مکاتبه (قرارداد برای آزادی بردگان) که در آیات متعددی از قرآن در سوره نساء، نحل، مؤمنون، نور، روم و احزاب آمده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۱، ۱۳، ۱۷). حال سوالی که به ذهن خطور می کند این است که چرا آئین الهی با آن همه تأکید بر اصل حریت و آزادی و اصل مساوات و نفی تبعیض، مسأله بردگی را به کلی الغاء نکرده و طی یک حکم قطعی و عمومی آزادی همه بردگان را اعلام نکرده است؟ برای پاسخ به این سوال باید گفت با توجه به اوضاع و شرایط اجتماعی و فرهنگی عربستان در آستانه ظهور اسلام که برده داری یک نُرْم اجتماعی در جامعه عرب محسوب می شد و وضعیت بردگان به حدی اسفناک بود که برده دار حق حیاتی برای برده قائل نبود و هرگاه می خواست می توانست او را بکشد برای حکومت تازه تأسیس پیامبر (ص) حذف یکباره برده داری با توجه به استحکام ریشه های بردگی به دلیل پیامدهای زبان بارش در جامعه آن روز امکان پذیر نبود.

زیرا مبارزه یکباره با بردگی و فرمان الغای آن پیامدهای زیانباری را در جامعه آن زمان به دنبال داشت و موجب اختلال در نظم اقتصادی جامعه و ایجاد دشواری های سیاسی و اجتماعی می شد (مونتسکیو، ۱۳۶۲: ۴۲۸) همچنین آزادی یکباره بردگان سبب می شد، مالکان آن ها نتوانند اقتصاد استثماری خود را توسعه دهند و شاید همین مسأله، موجب اعتراض و مخالفت آنان با این امر می شد (ایرجی، ۱۳۳۸: ۱۷۲). همچنین اگر جمعیت بردگان به یکباره آزاد می شدند، قشر عظیمی بیکار می شدند، قشری که همواره تحت حمایت اربابان خود بودند و آزادی آنان در جامعه قبیله ای عرب، موجب نابودی و فلاکت آن ها می شد. چنانکه کینه این گروه از صاحبان، به خاطر آزار و شکنجه، سبب می شد آنان پس از آزادی به فکر انتقام از اربابان خود بیفتند و طبیعتاً این امر منجر به مخاطره قرار گرفتن امنیت عمومی می شد. (قربانی، ۱۳۷۲: ۲۰۷ - ۲۰۹) بنابراین اسلام در ابتدا، بردگی را به جهت ضرورت های اجتماعی پذیرفت. با توجه به آیه ۳۶ سوره نساء «خداوند نساء» بردگی را به یگانگی بیرستید و شریکی برای او قرار ندهید به پدر و مادر و خویشاوندان خود و بندگان و کنیزانی که مملوک شما هستند، خوبی و احسان کنید.» که قرآن خود از نیکی به مملوک سخن گفته به نظر می رسد داشتن برده شیوه ای مرسوم در جامعه عرب بوده و این که

برخی نسبت به بردگان ملاطفت‌آمیز برخورد می‌کرده‌اند بیشتر به منش آنان مربوط بوده از این‌رو کسانی که درک عمیق‌تری از کلام الهی داشتند به مخلوقین و بندگان خداوند نگاه ویژه‌ای مبذول می‌داشتند؛ اما اینکه در صدر اسلام برده‌داری به صورت دفعی نفی نشده است آیا دلیلی بر تأیید اسلام بر بردگی است یا نه؟

متفکران مسلمان هر یک از منظری خاص به چاره‌جویی درباره برده‌داری رایج و نهادینه‌شده در جامعه عرب پرداخته‌اند. علامه جعفری، با توجه به پیشینه برده‌داری در اندیشه‌های افلاطون و ارسطو و نیز تاریخ جوامع غربی که پدیده بردگی را لازمه جامعه بشری از نظر اقتصادی و اجتماعی می‌دانستند ضمن اشاره به مبارزه پیامبر با این پدیده، بردگی را وضعیتی عارضی و غیرطبیعی در زندگی اجتماعی تلقی کرده و به این مطلب اشاره می‌کند که اصل در اسلام، آزادی انسان‌هاست، همه انسان‌ها آزاد به دنیا آمده‌اند و بردگی، برده‌داری باید از میان برود ایشان به مساوات‌طلبی پیامبر میان انسان آزاد و برده در فضایل و رذایل اخلاقی و ارزش‌های والای بشری و دست یافتن بندگان در جوامع اسلامی به مناصب مهم با احراز لیاقت و دستور آزادی اسیرانی که مسلمانان را با حرفه و دانش خود آشنا می‌ساختند توسط پیامبر اشاره می‌کند (جعفری، ۱۳۹۰: ۴۰۷ - ۴۴۷).

شهید مطهری با تأکید بر انحصار بردگی تنها در مورد اسیران جنگی کافر می‌گوید: هدف اسلام از دادن جواز بردگی و نگهداری بندگان، بهره‌کشی ظالمانه از آنان نبود بلکه اسلام به دنبال پرورش روحی و اخلاقی و رشد گروه مذکور در محیط خانواده‌های مسلمان بود و در حقیقت، دوران بندگی دالاتی بود که بندگان از آزادی دوره کفر تا آزادی دوره اسلام طی می‌کردند (مطهری، ۱۳۹۳: ۱۰/۲) از این‌رو هدف اسلام آزادی بعد از بردگی است.

باین‌حال متفکرینی مانند آیت‌الله مصباح یزدی معتقدند از مجموع آیات قرآن در مورد بردگی چنین استنباط می‌شود که بردگی و برده‌داری از دیدگاه قرآن کریم، کمابیش امری پذیرفته است. اگر اصل بردگی در اسلام به کلی ممنوع بود، این همه احکام و سفارش‌ها درباره بندگان ضرورت نداشت (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۱۶۶).

در مجموع اسلام راهکاری مستقیم و سخت‌گیرانه در ممنوعیت و حذف برده‌داری ارائه نداده و طبق آنچه در لابه‌لای کتب معاملات در فقه اسلامی مانند کتاب البیع، الوصیه والنکاح به معنای عام، فروعات مرتبط با اماء و عبید مطرح‌شده، اصلاح نظام برده‌داری به تدریج در جامعه اسلامی رخ داده است. پیامبر اسلام در همان نخستین روزهای ظهور اسلام، بر آن بود این سنت مقبول آن عصر را به سنتی معقول و انسانی تبدیل کند تا برده‌داری به تدریج از جامعه اسلامی رخت بریند. ایشان برای تکریم و حفظ جایگاه انسانی بندگان میان تعدادی از بندگان و برخی از بزرگان صحابه که از سران عرب بودند از جمله میان بلال بن رباح و ابو رویحه خثعمی، بین خارجه بن زهیر (برده) و ابوبکر بن ابی قحافه و نیز میان غلام خود زید و عموی خود حمزه پیمان اخوت بست (ابن هشام، ۱۳۹۲: ۱۵۱/۲ - ۱۵۳).

پیامبر (ص) مسلمانان را به آزادسازی و خوش‌رفتاری با بندگان و زن یا شوهر دادن آنان و آموختن سواد و به همسری گرفتن کنیزان توصیه کرده است (انصاری، ۱۴۱۱ ق: ۱۷۵). همچنین پیروان خود را به داشتن رفتاری انسانی، همراه با مهربانی و رعایت حقوق بندگان دعوت می‌کرد. برخی از توصیه‌های ایشان درباره رعایت حقوق بندگان عبارت بودند: «از غذای خود به او بدهد. از جامه‌ای که خود می‌پوشد، به او بپوشاند. به کارهای سخت وادارش نسازد. به کاری که بیش از توان اوست مامورش نکند. برده ناپسند را آزار ندهد و زود بفرودد. او را تحقیر و کوچک نکند و اشتباهات او را ببخشد در رفتار با او منصف باشد و در حشش ظلم نکند.» (غزالی، ۱۳۷۴: ۴۳۲/۱).

بزرگان دین با تأکید بر آیات قرآن (نساء: ۹۲، مجادله: ۳) برای آزادسازی بندگان، قوانین متعددی مانند کفاره روزه، کفاره نذر، قسم، قتل خطایی وظهار وضع نمودند و با تکیه بر آیاتی مانند «وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعُقْبَةُ * فَكَّرَبَةً» و تو چه می‌دانی آن گردنه سخت چیست؟ «آزاد کردن برده» (بلد: ۱۳، ۱۲) سعی در رواج فرهنگ آزادسازی و تکریم بندگان داشتند همچنین با یادآوری آیه «وَلَا تُكْرَهُوا فَتْيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا» و کنیزان خود را برای دستیابی متاع ناپایدار زندگی دنیا مجبور به خودفروشی نکنید، اگر خودشان می‌خواهند پاک بمانند (نور: ۳۳) ممنوعیت سوءاستفاده از بندگان مانند، وادار نکردن کنیزان به فحشا و درآمدزایی از آنان را یادآور می‌شدند. آنان نظام برده‌داری را با سخن پیامبر اسلام (ص) که فرمودند: «بدترین مردم کسانی هستند که مردمان را می‌فروشند» (کلینی، ۱۳۶۲: ۵/۱۱۴) نکوهش کرده و شکنجه بندگان و مثله کردن آنان را حرام می‌دانستند (حلی، ۱۴۰۹: ۲/۲۰۶). همچنین روایات فراوانی از تکریم و آزادسازی بندگان در قبایل کفاره گناهان یا ترک عمدی و سهوی واجبات وجود دارد و در فقه نیز بابتی تحت عنوان «کتاب العتق» به مسائل بندگان می‌پردازد (کلینی، ۱۳۶۲: ۵/۱۷۷؛ طوسی، ۱۳۶۴: ۸/۳۰۹) هر چند این روایات و توصیه‌ها از سوی حاکمان جدی گرفته نمی‌شد.

علل و عوامل برده‌داری

در تاریخ بشریت، برده‌داری به علل و انگیزه‌های گوناگونی مانند جنگ، قدرت، غارت و آدم‌ربایی، قرض، سرقت، فقر و قمار صورت می‌گرفت (میرشریفی، ۱۳۹۵: ۲۵۰-۲۵۴) ولی شریعت اسلام تنها برده کردن اسیران جنگی کافر را به‌عنوان راه قانونی و مشروع تأمین بندگان پذیرفته بود (انفال: ۶۷؛ طباطبایی، ۱۳۶۴: ۴۹۷/۶) و راه‌هایی مانند یورش ناگهانی به منظور گرفتن اسیر و برده، بردگی به‌جای دین و قرض و فروش افراد آزاد را مسدود کرد و با عفو و گرفتن فدیة از اسرا، ورود افراد جدید به حوزه بردگی را تعدیل نمود (قربانی، ۱۳۷۲: ۲۰۷-۲۰۹) همچنین با تحریم قمار و ربا (بقره: ۲۷۸، ۲۷۹) و حرام نمودن خرید و فروش اموال دزدی و وضع قوانین خاص در مورد بدهکاران ورشکسته، برده‌گیری از این طرق را برانداخت (بقره: ۲۸۰)

با گسترش فتوحات اسلامی، در زمان عمر، عثمان، دوران امویان و اوایل دوران عباسیان، جنگ با غیرمسلمانان یکی از راه‌های تأمین برده بود. رویارویی نظامی حکومت اسلامی با امپراطوری روم شرقی در مرزهای غربی قلمرو اسلامی و جنگ بین مرزداران شرقی و قبایل ترک باعث ازدیاد بردگان رومی و ترک در سرزمین‌های اسلامی شد. خراسان نیز یکی از مبادی مهم ورود غلامان و کنیزان به سرزمین‌های اسلامی بود به‌گونه‌ای که حاکمان این منطقه همه‌ساله تعداد زیادی از کنیزان و غلامان ترک و هندو را به‌عنوان هدیه به دربار خلفا پیشکش می‌کردند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۰/۱۹).

آنچه در دوره خلفا رخ داد کوشش برای تأسیس امپراتوری و کسب غنائم و برده فراوان بود. گشودن دروازه‌های کشورهای همسایه زمانی انجام گرفت که مسلمانان هنوز جز الفبایی از اسلام چیزی نمی‌دانستند و ارزش‌های اعتقادی در عمق وجودشان نفوذ نکرده بود و ارزش‌های جاهلی در زندگی آنان نهادینه شده بود. این ضعف عمیق، زمانی که با پیروزی‌های چشمگیر، طعم لذت و غنیمت را به آنان چشاند، همان معنویت اندک را هم از ایشان دور کرد و به خوش‌گذرانی عادت داد و از ادامه راهی که پیامبر اکرم (ص) سال‌ها برای استواری آن، رنج کشیده بود دور کرد.

جایگاه بردگان در دوره حکومت امویان

جامعه اموی نسبت به بردگان رفتار مناسبی نداشته و آن‌ها را تحقیر می‌کردند خصوصاً در این دوره که موالی نیز در جامعه زیاد بودند برتری‌طلبی‌ها و تعصبات نژادی دوران جاهلیت دوباره بروز و ظهور نمود به‌طوری‌که حتی اگر کنیززاده‌ای موردپذیرش افراد جامعه قرار می‌گرفت، بازهم اعراب از تحقیر او دست برنمی‌داشتند. این نوع رفتار با بردگان نه تنها در جامعه فراگیر بود بلکه در درون دربار اموی هم به‌شدت رواج داشت به‌طوری‌که در مسابقه اسب‌دوانی که عبدالملک بن مروان بین دو پسر خود سلیمان و مسلمه برگزار کرد وقتی سلیمان پیروز شد عبدالملک در اشعار خود گفت: «به شما گفتم که کنیززادگان را در مسابقه شرکت ندهید این دو هرگز برابر نمی‌شوند، آن مادرش بانو و این مادرش کنیز است» (ابن عبدربه، ۱۳۷۲: ۱۳۷۲/۴).

نمونه دیگری از رفتار با بردگان را می‌توان در واکنش عبدالملک بن مروان مشاهده کرد. خلیفه هنگامی شنید که امام سجاد (ع) با کنیزش ازدواج کرده و او را به همسری برگزیده است برآشفت و در نامه‌ای اعتراض‌آمیز به امام نوشت «با کنیزان ازدواج کرده‌ای؟ درحالی‌که در میان اعراب کسانی هستند که تو می‌توانستی با ازدواج با آن‌ها به عظمت و شرافت خود بیفزایی». امام سجاد (ع) در پاسخ عبدالملک مروان با اشاره به آیات قرآن و سیره و سنت پیامبر (ص) به او هشدار دادند که بنی‌امیه به جاهلیت نوینی گرفتار شده و لازم است ارزش‌های اسلامی مجدداً احیا گردد (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۶۴/۵).

دیدگاه امام رضا (ع) نسبت به برده‌داری

دوران زندگی امام رضا (ع) (۱۴۸-۲۰۳ ق) هم‌زمان با دوره اول حکومت عباسیان (۱۳۲-۲۳۲) و مصادف با حکومت هارون و امین و مأمون عباسی بود بیشتر سال‌های زندگی امام رضا (ع) در شهر مدینه (۱۴۸-۲۰۱) و دو سال آخر عمر مبارک آن حضرت در سرزمین مرو (۲۰۱-۲۰۳) سپری شد. نحوه برخورد شایسته با مردم و داشتن حسن خلق و ادب و احترام از نقاط قوت زندگی امام رضا (ع) است که باعث ارادت عموم مردم به ایشان می‌شد که ابهت پوشالی مأمون و عباسیان را تحت‌الشعاع قرار می‌داد.

رفتار امام رضا (ع)، نسبت به همه افراد جامعه هدفمند و آگاهانه بود. ایشان با بیان سخنان گهربار ضمن اشاره به برابری انسان‌ها در نزد خداوند اعم از اینکه برده یا آزاد باشند بردگی را به‌عنوان یک پدیده‌ی منفی اجتماعی معرفی کرده و سعی در بهبود وضعیت بردگان و احیای شخصیت و حفظ کرامت انسانی آنان به‌عنوان گروهی که از وضعیت مناسبی در جامعه برخوردار نبودند، نمود و همواره در گفتارش به سایرین تأکید داشت که: «إِنَّ الرَّبَّ تَبَّارَكَ وَ تَعَالَى وَاحِدٌ وَ الْأُمُّ وَ الْوَالِدَةُ وَ الْأَبُّ وَ الْوَالِدُ وَ الْأَخُ وَ الْأُخْتُ وَ الْأَخِيَّةُ وَ الْأَخِيَّةُ بِالْأَعْمَالِ» (پیروردگار پدر و مادر همه ما یکی است و پاداش افراد به اعمالی است که انجام می‌دهند) (کلینی، ۱۳۶۲: ۲۳۰/۸)

همچنین برای نفی باورهای برتری نژادی می‌فرمود: «اگر من گمان کنم که از این غلام سیاهی که در اینجاست به‌واسطه قرابت و خویشاوندی با پیامبر بهترم اشتباه است مگر این‌که عمل صالحی داشته باشم که به‌واسطه آن بر او برتری بیاورد» (صدوق، ۱۳۷۸: ۲۳۷/۲).

مدیریت رفتاری امام رضا (ع) نسبت به بردگان

در مدیریت رفتاری امام رضا (ع) نسبت به افراد اجتماع خصوصاً بردگان، جلوه‌های توجه به کرامت انسانی در رفتارها، رهنمودها و موضع‌گیری‌های ایشان در برابر افراد جامعه، نمایان است که به نمونه‌هایی از آن از جمله: تربیت و تعلیم بردگان، رفع ظلم و برقراری عدالت و رفع نیازمندی‌ها و حفظ کرامت انسانی بردگان اشاره می‌شود:

۱- حفظ کرامت انسانی بردگان

دین مبین اسلام بر اساس کرامت ذاتی، انسان‌ها را برابر و یکسان شمرده و ملاک و معیار برتری را تنها در کرامت اکتسابی انسان می‌داند که آن‌هم بر اساس رشد و ارتقای ایمان و تقوای هر فرد تعیین می‌شود «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات: ۱۳) ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید. گرامی‌ترین شما نزد خداوند باتقواترین شماست خداوند دانا و آگاه است. حفظ کرامت انسانی و مهربانی با تمام مردم به‌خصوص زیردستان از محورهای سیره اخلاقی ائمه اطهار (ع) می‌باشد امام علی (ع) می‌فرماید: «من شرم دارم از اینکه خداپرستی را برده خویش بدانم» همچنین در رابطه با نحوه رفتار با دیگران می‌فرماید:

«قلب خود را از محبت به مردم و لطف و رحمت نسبت به آنان لبریز کن زیرا آنان یا برادر دینی تو اند یا در آفرینش همانند تو هستند» (سید رضی، ۱۳۹۰: ۴۰۴).

یکی از جلوه‌های کرامت انسانی در دین مبین اسلام اصل حریت و آزادی انسان‌هاست در این راستا طبق فرمایش امام رضا (ع) تفاوتی میان انسان‌های مسلمان و انسان‌های کافر نیست. زکریا بن آدم می‌گوید: از امام رضا (ع) پرسیدم مردی از اهل ذمه بر اثر قحطی و گرسنگی شدید فرزندش را به مردی دیگر می‌دهد و می‌گوید این بچه برای تو باشد به او غذا بدهید و بنده تو باشد آیا این کار صحیح است؟ امام رضا (ع) فرمود: «لَا يُبْتَاعُ حُرٌّ، فَانَّهُ يَصْلَحُ لَكَ وَلَا مِنْ أَهْلِ الذَّمَّةِ» انسان آزاده قابل خرید و فروش نیست صدور چنین کاری از تو و اهل ذمه شایسته نیست (طوسی، ۱۳۶۴، ۷/ ۷۷).

امام رضا (ع) بین غلامان و دیگر دوستانش تفاوتی قائل نمی‌شد هنگامی که یکی از غلامان ایشان فوت کرد ایشان برای خرید پارچه یمانی که برای کفن کردن وی مورد نیاز بود چند بار شخصی را نزد کسی که آن پارچه را داشت فرستاد تا در نهایت آن پارچه را برای کفن کردن غلام خویش خرید (مسعودی، ۱۴۱۷: ۲۱۳).

۲- هم‌نشینی و مصاحبت امام رضا (ع) با بردگان

یکی از سنجه‌ها و محک‌های خواص و برگزیدگان، مردم‌داری، برقراری روابط مطلوب با طبقات مختلف جامعه است در شرایطی که به دلیل رواج سیاست برتری‌طلبی قومی قبیله‌ای، بردگان از نظر اجتماعی در جایگاه فرودستی در جامعه قرار داشتند و کثرت جمعیت بردگان به‌خصوص موالی نتوانسته بود وضعیت اجتماعی آنان را بهبود بخشد هم‌نشینی و مصاحبت و برخورد پسندیده و توأم با لطف و مهربانی امام رضا (ع) با بردگان نقش به‌سزایی در ارتقاء منزلت اجتماعی بردگان در جامعه عرب داشته است.

امام رضا (ع) با این باور که انسان‌ها بندگان خداوند هستند و ملاک برتری افراد بر یکدیگر رنگ، نژاد، سرمایه و جایگاه اجتماعی نیست بلکه ارتباط با خداوند است، در هنگام غذا خوردن همه غلامان خود را بر سر سفره حاضر می‌کرد و هنگامی که سایرین در این زمینه اعتراض کردند در جواب آنان فرمود: همه ما با یکدیگر برابر و فرزندان یک پدر و مادر هستیم (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۰۱/۴۹) همچنین نقل شده زمانی که آن حضرت تنها می‌شد همه خادمان و غلامان خودش را از کوچک و بزرگ جمع کرده و به آنان سخن می‌گفت و با آن‌ها انس می‌گرفت به‌طوری که غلامان آن حضرت از بودن در کنار امام احساس آرامش و امنیت داشتند.

آن حضرت تا هنگام شهادت نیز از توجه به این گروه غفلت نکرد چنان‌که در آخرین ساعات زندگی خود متوجه شد که غلامان و کنیزانش به خاطر وضعیت ایشان از خوردن غذا امتناع کردند با وجود شرایط نامناسب خود دستور داد سفره بیندازند و با خدمتکاران مشغول خوردن غذا شدند (صدوق، ۱۳۷۵: ۲۴۱/۲). امام رضا (ع) هنگامی که متوجه شد گروهی از امام جواد (ع) خواستند که به دلیل روبرو نشدن با فقرا و فرودستان از در پستی خانه رفت‌وآمد نماید توصیه‌هایی در مورد مصاحبت و کمک به دیگران به فرزندش امام جواد (ع) نمود و فرمود: «من به دلیل حقی که بر تو دارم، از تو می‌خواهم هرگاه تصمیم به خارج شدن از منزل داری، از در بزرگ داخل و خارج شوی. هنگامی که سوار مرکب خود می‌شوی، همراه خود طلا و نقره بردار و هر کس از تو درخواست کمک نمود، به او نیکی کن» (کلینی، ۱۴۰۵: ۴۳/۴). این سفارش‌ها باعث شده بود هنگام آمدن مهمانی نزد امام جواد (ع)، آن حضرت از خدمتکارانش خواست تا برای فرد مهمان غذا بیاورند هنگامی که یکی از غلامان غذا را آورد امام جواد (ع) از وی خواست که در کنار مهمان نشسته از غذایی که آورده است بخورد (مجلسی، ۱۳۶۳: ۵۰/۸۸؛ راوندی، ۱۴۰۹، ۱/۳۸۹).

۳- دفاع از حقوق بردگان و پناه دادن به آنان

امام رضا (ع) در کنار تبیین احکام و دستورات دین مبین اسلام برای ایجاد جامعه‌ای وارسته از هرگونه ظلم به دفاع از حقوق مردم می‌پرداخت تا در نهایت زمینه هدایت و سعادت افراد را فراهم کند ایشان، همواره بردگان را در جامعه مورد حمایت مالی و عاطفی خود قرار می‌داد و هنگامی که حقی از آنان ضایع می‌شد در پی احقاق حقوق و دفاع از آنان برمی‌آمد. همسر امام رضا (ع) کنیزی به نام سبیکه یا خیزران بود در پی تهمت‌هایی که عموها و خاندان امام رضا (ع) به همسرش بانو خیزران زدند با این سوال که چگونه امام تا میان سالگی صاحب فرزند نبوده و پس از ازدواج با خیزران صاحب فرزند شده است؟ (مجلسی، ۱۳۶۳: ۳۸۱/۳) نسب امام جواد (ع) را مورد تردید قرار دادند امام رضا (ع) با ذکر حدیث پیامبر که در مورد این کنیز فرموده بود: «پدرم فدای پسر بهترین کنیزان نوبه‌ای شود که از او فرزندی به وجود می‌آید که در پشت پرده غیبت به سر می‌برد» (طبرسی، ۱۴۱۷: ۱۴۱۷/۲: ۹۱۲؛ مفید، ۱۴۱۳: ۲۷۵/۲) به دفاع از همسر نجیب خود پرداخت از این‌رو عب‌گوبان و خناسان از تحقیر امام دست کشیدند (طبرسی، ۱۴۱۷: ۱۴۱۷/۱: ۴۹۸) و در پایان که نسب شناسان و قیافه شناسان، نسب امام جواد را تأیید کردند و پاکدامنی خیزران ثابت شد امام رضا (ع) بار دیگر بر بی‌گناهی همسر خویش تأکید کرد (مجلسی، ۱۳۶۳: ۳۸۱/۳). همچنین صدوق نیز نقل می‌کند مأمون کنیزی را نزد امام رضا (ع) فرستاد و مدتی در خانه آن حضرت حضور داشت امام پس از مدتی او را به شخص دیگری بخشید ولی او را متعهد نمود که کنیز را پس از مرگش آزاد نماید (صدوق، ۱۳۷۵: ۱۷۹/۲).

امام رضا (ع) در حمایت از بردگان، به اصحاب خود تأکید می‌کرد «اگر برده‌ای را آزاد کردید تا زمانی که به حد بی‌نیازی برسد از او حمایت مالی کنید» (کلینی، ۱۳۶۳: ۱۳۴/۵). نمونه دیگری از رعایت حقوق بردگان در رفتار امام رضا (ع) می‌توان به آن اشاره کرد این است که ایشان برای تعیین نشدن حقوق

کارگری که برای کار به منزل ایشان رفته و مزدش مشخص نشده بود بسیار ناراحت و پریشان شده و فرمود: قبل از شروع کار حق او را مشخص نمایید تا در پایان کار از پول پرداختی شما ناراضی نباشد (قمی، ۱۳۸۰: ۳۴۰).

۴- تکریم بردگان و مهربانی با آنان

اسلام، به مسأله مهربانی و مهرورزی توجه ویژه‌ای دارد. قرآن، پیامبر اکرم (ص) رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ (انبیاء: ۱۰۷) معرفی نموده است و مهربانی نخستین خصلت نیکویی است که به گونه‌ای غیرقابل وصف در وجود معصومین (ع) متجلی شده است. امام رضا (ع) اسوه مهرورزی، نه تنها نسبت به دوستان و شیعیان، بلکه برای تمام افراد جامعه بوده و در مورد مهربانی کردن با مردم می‌فرماید: «مُدَارَاةُ النَّاسِ نِصْفُ الْإِيمَانِ وَ الرَّفْقُ بِهِمْ نِصْفُ الْعَيْشِ» مدارا کردن با مردم یک‌نیمه ایمان و مهربانی کردن با آنان نیمی از زندگی است (حرانی، ۱۳۶۳: ۴۲/۲).

از نمونه‌های مهرورزی امام رضا (ع) نسبت به افراد ضعیف جامعه می‌توان به مهربانی و مدارا کردن با بردگان اشاره نمود. ایشان برای برطرف کردن مشکلات و گرفتاری‌های بزرگان از هیچ‌گونه کمکی دریغ نمی‌کردند. زمانی که امام رضا (ع) از غلامان صقالیه و رومی خود شنید که در مورد رگ‌زنی هرساله خود در کشورشان صحبت می‌کردند به حضور یکی از پزشکان رفت و از او درخواست کرد به نزد غلامانش بیاید و هر کاری را که آنان نیاز دارند انجام دهد (صدوق، ۱۳۷۵: ۲/۲۲۷). همچنین هرگاه غلامان غیر عرب در حضور آن حضرت در فهم مطلب مشکل پیدا می‌کردند امام به زبان خودشان آن مسأله را برای آن‌ها بیان می‌نمود (صدوق، ۱۳۷۵: ۲/۲۲۸).

امام رضا (ع) زمانی که متوجه می‌شد غلام یا کنیزی از حضور در نزد ایشان احساس آرامش و راحتی ندارد آن شخص را به اجبار در نزد خود نگه نمی‌داشت و برای نظر وی به‌عنوان یک انسان، احترام قائل بود. طبرسی نقل می‌کند مأمون کنیزی را برای خدمت به حضور آن حضرت فرستاد زمانی که کنیز امام را دید از پیروی و موی سفید آن بزرگوار چهره‌اش گرفته و ناراحت شد امام دریافت وی از حضور در نزد ایشان خشنود نیست، دستور داد آن کنیز را نزد مأمون بازگرداند (طبرسی، ۱۳۹۰: ۲/۷۹). از الگوی رفتاری امام رضا (ع) مشاهده می‌شود که ایشان هیچ‌گاه به غلامان و بردگان خود دشنام نمی‌داد و معتقد بود «بدترین مردم کسی است که غلامش را شلاق بزند» (حرانی، ۱۳۶۳: ۴۴۸).

۵- تواضع و فروتنی و همدلی با بزرگان

تواضع در کتاب‌های لغت به معنای تذلل و فروتنی است و در اصطلاح اخلاقی یعنی انسان خود را برتر از دیگران نداند (ابن منظور، ۱۳۶۳: ۳۷۲/۱۵) خوش رفتاری با هموعان و خدمت به خلق از جمله دستورات اولیه دین اسلام است. پیامبر اسلام (ص) در نکوهش خودپسندی می‌فرماید: «امقت الناس المتکبر». منفورترین مردمان شخص متکبر است» (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۱۴/۷۷) بعضی غرور را لازمه اهت حاکمان دانستند آن را از ابزارهای اطاعت و پیروی مردم و مخاطبان می‌دانند درحالی‌که امام علی (ع) استفاده از این ابزار را کاری پست شمرده و پرهیز از آن را به همه والیان توصیه کرده است و به مالک فرموده است که «ای مالک از خودپسندی و اعتماد به آن و آنچه موجب عجب و خودپسندی شده و نیز از دل‌بستگی به ستایش و چرب‌زبانی‌های دیگران پرهیز کن» (سیدرضی، ۱۳۹۰: ۴۲۰).

یکی از ویژگی‌های مهم امام رضا (ع)، باآنکه امام و برگزیده خدا بود و از قدرت سیاسی ولایتعهدی برخوردار بود پرهیز از کبر و خودپسندی و داشتن روحیه همدلی و همدردی با مردم و رفتار متواضعانه ایشان با بزرگان و قشر آسیب‌پذیر و کم‌درآمد جامعه بود. محمد بن ابو عباد (وزیر مأمون) نقل کرده است: «کان جلوس الرضا فی الصیف علی حصیر و فی الشتا علی مسح و لیسه الغلیظ من الثیاب حتی اذا برز للناس تزین» امام رضا (ع) در تابستان روی حصیر می‌نشست و فرش او در زمستان نوعی پلاس بود دور از چشم مردم جامه خشن می‌پوشید و چون در میان مردم می‌آمد آن را زینت می‌داد (صدوق، ۱۳۷۸: ۱۷۸/۲؛ امین عاملی، ۱۳۷۶: ۱۴۵/۵).

ایشان برای همدلی با عامه مردم خصوصاً بزرگان خود را با شرایط سخت عادت می‌دادند تا حدی که نارضایتی کنیزی که از خانه مأمون به خانه امام رضا (ع) آورده شده بود را در بر داشت که گفته بود: «ما را سواره به‌سوی مأمون بردند و ما در خانه بهشت مانند مأمون از خوردنی و آشامیدنی و بوی خوش و پول فراوان کاملاً بهره‌مند بودیم و مأمون مرا به حضرت رضا (ع) بخشید وقتی به خانه آن بزرگوار رفته همگی آن نعمت‌ها را از دست دادم» (صدوق، ۱۳۷۸: ۱۷۸/۲).

امام رضا (ع) به‌عنوان الگوی جامعه اسلامی با تواضع و فروتنی نسبت به بزرگان حتی در سخت‌ترین شرایط درصدد تغییر دید و رفتار جامعه اسلامی نسبت به آنان بود مجلسی نمونه‌ای را ذکر می‌کند که امام رضا (ع) هرگاه مطلع می‌شد غلامان وی در حال خوردن غذا هستند با وجود آنکه به آن‌ها برای انجام کاری احتیاج داشت از انجام عمل خویش صرف‌نظر می‌کرد و آن را به بعد از غذا خوردن آنان موکول می‌ساخت (مجلسی، ۱۳۶۳: ۴۹ / ۱۰۲). روزی یکی از بزرگان نیشابور مهمانی بزرگی برپا داشت و امام رضا (ع) را دعوت کرد راه و رسم آن روزگار چنین بود که بر بلندای مجلس تخته‌گاهی قرار می‌دادند و بزرگان در آنجا می‌نشستند اما امام به تخته‌گاه توجهی نکرده و به همراه خادمان در کنار شاه‌نشین نشستند. بعد از آن دیگر شاه‌نشینان از ارزش و اعتبار افتادند و همه در کنار آن می‌نشستند (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۰). ایشان قبل از شروع غذا ظرفی برمی‌داشت و از بهترین قسمت غذا و نه از حواشی آن سهم بزرگان را از همان آغاز جدا و بر سر همان سفره و خوانی که خود بر آن حضور داشت تقدیم آنان می‌کرد.

۶- مشورت با بزرگان

با توجه به آیات «وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران: ۱۵۹) و «وَ أَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ» (شوری: ۲۸) مشورت به معنی نظرخواهی از دیگران، از مهم‌ترین مسائلی است که اسلام آن را با دقت و اهمیت خاصی مطرح کرده و در منابع اسلامی و تاریخ پیشوایان بزرگ اسلام جایگاه ویژه‌ای دارد. از طرفی مشاور باید دارای صفات ویژه‌ای باشد. امام علی (ع) در این باره می‌فرماید «شَاوِرْ ذَوِي الْعُقُولِ تَأْمَنُ مِنَ الزَّلَلِ وَ النَّدَمِ» با خردمندان مشورت کن تا از لغزش و پشیمانی در امان بمانی (تمیمی، ۱۳۶۶: ۱۴۰۴/۶) و «خَيْرٌ مَن شَاوَرْتَ ذَوُو النَّهْيِ وَ الْعِلْمِ وَ التَّجْرِبَةِ وَ الْحَزْمِ» بهترین کسی که با او مشورت می‌کنی صاحبان عقل و علم و کسانی که دارای تجربه و دوراندیشی هستند، می‌باشد (واسطی، ۱۳۷۶: ۲۲۷).

امام رضا (ع) برای ارتقای جایگاه و منزلت اجتماعی بردگان با آنان مشورت می‌کرد. از معمر بن خلاد نقل شده: هنگامی که یکی از غلامان امام رضا (ع) در گذشت، امام به من فرمود: فردی بافضیلت و امانت‌دار را به من معرفی کن. با شگفتی اظهار داشتم: چگونه من کسی را به شما معرفی نمایم، در حالی که شما دانای به همه اموری (حرانی، ۱۳۶۳: ۴۸۹) امام فرمود: رسول خدا (ص) با یارانش مشورت می‌کرد. آنگاه درباره آنچه می‌خواست، تصمیم می‌گرفت. ایشان در خصوص مطلوب بودن این سیره اجتماعی، از پدر بزرگوارش امام کاظم (ع) یاد کرده و فرمود: باینکه عقل او (امام کاظم) بر تمام مردم برتری داشت و هیچ عقلی با او برابری نمی‌کرد، پدرم با غلامان خود مشورت می‌کرد و زمانی که این عمل ایشان مورد اعتراض قرار می‌گرفت می‌فرمود چه بسا که خداوند مصلحت من را در زبان او قرار داده باشد. ایشان اغلب در زمینه کشت و زرع از غلامان خود مشورت می‌گرفت و سخنان آنان را به کار می‌برد (مجلسی، ۱۳۶۳: ۲۵۲/۸۸).

۷- آزاد کردن بردگان و بخشیدن خطاهای آنان

پیامبر اکرم (ص) در سخنان گهربار خویش به مؤمنان و مسلمانان برای آزادسازی بردگان سفارش فراوان می‌نمود چنان که در این باره فرمود: «من اعتق رقبة مؤمنة كانت فداءه من النار» هر کس برده مؤمنی را آزاد کند این عملش باعث آزادی او از آتش جهنم خواهد شد. حضرت علی (ع) با وجود تعصبات نژادی و بی‌عدالتی که در جامعه اسلامی آن دوره رواج فراوانی یافته بود با اصلاحات اجتماعی و فرهنگی خویش سعی در مقابله با افکار نژادپرستانه در دوره خویش نمود ایشان در طول حیات خویش هزار بنده را با دستمزد خود در راه خدا آزاد نمود (مفید، ۱۳۱۴: ۱۴۱/۲). امام رضا (ع) به تأسی از رسول خدا و امام علی (ع) برای توصیه و تأکید بر آزادسازی و رهایی بردگان، خود را متعهد به این مهم نموده به گونه‌ای که از ایشان نقل شده: «حلفت بالعتق ولا احلف بالعتق إلا أعتقت رقبةً وأعتقت بعدها جميع ما املك». قسم به آزادی بردگان خوردم و هر وقت چنین قسمی بخورم یک بنده را آزاد می‌کنم و بعد هر چه دارم آزاد می‌نمایم به‌واسطه عظمت آنچه راجع به آن قسم خوردم (صدوق، ۱۳۷۸: ۲۳۷/۲).

امام رضا (ع) در بیان اهمیت عفو و گذشت می‌فرماید: «مَا التَّقَتِ فِتْنَانِ قَطُّ إِلَّا نَصِرَ أَعْظَمُهُمَا عَفَا» هرگز دو گروه باهم رویاروی نشدند، مگر این که باگذشت ترین آن‌ها پیروز شد»

در رفتار و منش امام رضا (ع) که برگرفته از شریعت اسلام و سیره پیامبر و معصومین است می‌توان به عفو و گذشت ایشان در مواجهه با بردگان خطاکار اشاره نمود. رفتار بزرگوارانه و توأم با رأفت امام رضا (ع) در مواجهه با بردگان به گونه‌ای بود که از حضور در کنار ایشان احساس آرامش و راحتی می‌نمودند. چنان که کلینی نقل می‌کند غلامان آن حضرت در باغ مشغول بریدن خوشه‌های خرما بودند و غلامی را دیدند که در حین چیدن تعدادی از خوشه‌ها را به بیرون از باغ می‌اندازد و با این کار خوشه‌های خرما را برای خویش برمی‌دارد امام از وی علت رفتارش را جویا شد و او در پاسخ آن بزرگوار گستاخانه گفت: خواستم که چنین کنم آن حضرت باوجود رفتار نامناسب غلام، خرماهایی را که برداشته بود به او بخشید. (کلینی، ۱۳۶۲: ۱۰۸/۲؛ مجلسی، ۱۳۶۳: ۴۸/۱۱۵).

امام رضا (ع) در راستای تشویق امت اسلامی به آزادی بردگان به بهانه‌های مختلف اقدام به آزادی غلامان و کنیزان می‌نمود تا آنجا که خطای بردگان را زمینه‌ای برای آزادی آنان می‌ساخت (صدوق، ۱۳۷۸: ۲/۲۳۷). طبرسی نیز در این زمینه نقل می‌کند یکی از غلامان آن حضرت فرار کرد شخصی وی را مشاهده کرد و او را در حالی که به دست‌وپایش غل و زنجیر زده بود خدمت امام آورد، آن بزرگوار هنگامی که غلام را در این شرایط دید از خطایش گذشت و او را آزاد نمود (طبرسی، ۱۳۹۰، ۲۱۴).

۸- تعلیم و تربیت بردگان

پیامبر اکرم و ائمه اطهار (ع) در دوران حیات خویش سعی در آگاه نمودن و تربیت غلامان و کنیزان خویش داشتند که برخی از آنان از پیروان مکتب تشیع و از مدافعان سرسخت آنان شدند امام رضا (ع) نیز از میان بردگان و موالی شاگردانی تربیت کرد که نقش مؤثری در انتقال آموزه‌ها و معارف دینی به دیگر افراد داشتند. افرادی مانند: اسماعیل بن همام از موالیان کنده (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۲)، احمد بن ابی نصر بزنطی مولی سکونی و احمد بن یوسف مولی بنی تیم (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۵۱)، جعفر بن مثنی خطیب، مولی ثقیف (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۵۳)، حسن بن علی بن فضال از موالیان تیم رباب (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۵۴) حسن بن محبوب سراد از موالیان بجیله، ایوب بن نوح بن دراج از موالی نخع، یاسر از موالی حمزه بن یسع، علی بن حدید از موالیان ازد و عبدالله بن مغیره، از موالیان بنی نوفل، (برقی، ۱۳۴۲: ۵۱، ۵۳، ۵۵، ۵۷) که در شرایط ویژه مردم را راهنما و رهنمون بودند.

امام رضا (ع) از هر لحظه برای آموزش مبانی اسلامی به غلامان و کنیزان خود بهره می‌جستند و سعی در اصلاح رفتارهای ایشان داشتند و با توصیه‌های ارزشمند و سیره عملی خویش به آنان درس چگونه زیستن و زندگی شرافتمندانه می‌دادند. هنگامی که امام رضا (ع) مشاهده نمود غلامان میوه‌ها را به صورت نیمه خورده بر روی زمین می‌اندازند به آنان فرمود: اگر به همه میوه‌ای که می‌خورید نیاز ندارید آن را به کسانی که احتیاج دارند بدهید (مجلسی، ۱۳۶۳: ۴۹ / ۱۰۲). از دیگر نمونه‌های آموزش امام رضا (ع) می‌توان به تعلیم ذکر «شُكْرًا شُكْرًا، عَفْوًا عَفْوًا» و «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ» به غلامش که خواندن آن موجب مقبولیت توبه می‌شود اشاره نمود (صدوق، ۱۳۷۸: ۲ / ۲۵۳).

ایشان در راستای رشد معنوی بردگان خطاب به غلامش فرمود مؤمن با سه خصلت معرفی می‌شود سنت و طریقه ای از پروردگار که آن حفظ اسرار است «عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ» (جن: ۲۷) سنتی از پیامبر که مدارا کردن با مردم است «فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَمَرَ نَبِيَّهِ بِمُدَارَاةِ النَّاسِ فَقَالَ «خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ» (اعراف: ۱۹۹) سنتی از ولی که صبر کردن در برابر مشکلات است «وَ الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَ الضَّرَّاءِ» (بقره: ۱۷۷) (صدوق، ۱۳۶۲: ۸۲/۱)

۹- ازدواج امام رضا (ع) با کنیزان

یکی از شیوه‌های تکریم بردگان، از سوی ائمه (ع) ازدواج با کنیزان عقیف و پاک‌دامن بود تا در عمل نشان دهند که برده و کنیز بودن، سبب پستی مقام نیست و تنها آزاد بودن نیز بزرگی و فضیلت محسوب نمی‌شود؛ بلکه کرامت، در ایمان و تقواست. از روایات مختلف چنین استنباط می‌شود که امام موسی کاظم (ع)، نجمه (تکتم)، مادر بزرگوار امام رضا (ع) را که کنیزی مولده بوده به همسری برگزید (صدوق، ۱۳۷۸: ۲۶/۲). همسر بزرگوار امام رضا (ع) و مادر امام جواد کنیزی به نام سبیکه (خیزران) بودند (مفید، ۱۴۱۳: ۱۴۱/۲) امام رضا (ع) با ازدواج با ایشان زمینه قرار گرفتن همسر کنیز خود در مسیر روح‌بخش الهی اسلام و بهره‌مندی از آموزه‌های بلند آن را فراهم نموده و لیاقت و شایستگی مادری ائمه (ع) را به سبیکه بخشیدند. نگاهی به بردگی در عصر جدید و بردگی در دوران امام رضا (ع)

طبق بررسی‌های انجام شده به نظر می‌رسد جدا از فعالیت‌های خشن گروه‌های داعش و طالبان در جهان کنونی برده‌داری در بین جوامع بشری از میان رفته است، در حالی که با اندکی دقت در زوایای مختلف زندگی اجتماعی انسان معاصر، با پدیده جدیدی به نام برده داری نوین (مدرن) برخورد می‌کنیم. در برده‌داری نوین زندگی افراد توسط دیگران کنترل می‌شود، از آن‌ها به شکل‌های گوناگون سوءاستفاده می‌شود، آن‌ها آزادی انتخاب ندارند و مجبور هستند هر چه به آن‌ها گفته می‌شود، انجام دهند. که در این میان زنان و کودکان بیشتر از سایر گروه‌ها در معرض این نوع بردگی قرار دارند. برده‌داری نوین دارای ابعاد مختلفی از جمله: تن‌فروشی، کار اجباری، گدایی، خدمت اجباری در خانه، قاچاق انسان، ازدواج اجباری، قاچاق اعضای بدن، استفاده از کودکان کار و در شکل مدرن‌تر آن بیگاری اداری می‌باشد که اشکال آن به صورت کار بدون دستمزد یا با دستمزد کم در شرایط غیرانسانی، زباله‌گردی، سواستفاده جنسی و ... در میان زنان و کودکان رخ می‌دهد. در این میان قاچاق انسان و خرید و فروش زنان و کودکان که امروزه از آن به «برده‌داری نوین» یاد می‌شود، مدرن‌تر و گسترده‌تر از گذشته قربانی می‌گیرد. برده‌داری مدرن همان تجارت انسان است افرادی که فقر و گرسنگی آن‌ها را به‌زانو درآورده است و مجبورند به وعده‌های دروغین چون شغل و زندگی بهتر، در کشورهای مهاجرپذیر تسلیم شوند و از کمترین حقوق انسانی خود محروم شوند (روزنامه جام جم ۱۴/۹/۷۹).

تفاوت برده‌داری قدیم با برده‌داری نوین در این است که بردگان در گذشته یک قشر کاملاً مشخص و شناخته‌شده، تحت تملک و مالکیت فرد دیگری بودند و از اصل آزادی در جامعه برخوردار نبودند اما در برده‌داری نوین شخص در ظاهر آزاد است ولی همه تصمیمات را دیگران برای او می‌گیرند. در این نوع برده‌داری فرد شاید خودش احساس استقلال کند در حالی که فعالیت‌هایی شبیه یک برده را انجام می‌دهد ولی در ظاهر اثری از نظام بردگی و برده‌داری گذشته نیست. در برده‌داری نوین عملکرد سیستم‌ها و کاستی‌های موجود در قوانین است که باعث می‌شود شخص به جرگه بردگان درآید و بردگی نماید.

راهکارهای عملی برای مقابله با برده‌داری نوین با توجه به مدیریت رفتاری امام رضا (ع)

خداوند به‌وضوح در آیات قرآن به منزلت و کرامت انسان و اشرف مخلوقات بودن وی اشاره نموده است امام رضا (ع) در سیره عملی خود با بهره‌گیری از آیات قرآن به روش‌های گوناگون به مقابله با برده‌داری برخاست که می‌توان با الگوپذیری از سیره عملی ایشان جهت کاهش این معضل اجتماعی در جامعه امروز گام‌های هرچند کوچک در زمینه‌های ذیل برداشت.

۱- حمایت مالی:

طراحی و اجرای یک برنامه دقیق و کاربردی اقتصادی در جهت ریشه‌کنی فقر مطلق و تأمین مالی تمام اقشار آسیب‌پذیر جامعه که آمار بسیار بالایی از این قشر آسیب‌پذیر، طعمه استثمارگران می‌شوند. فقر بی‌گمان به‌وجودآورنده سختی‌ها و ناملایماتی است که اگر نتوان با آن‌ها مبارزه کرد، خواه ناخواه انسان را به‌زانو درمی‌آورد. بر این اساس دولت‌ها باید با رویکرد رفاه مدار و استفاده از پتانسیل‌های موجود جامعه درصد زمینه‌سازی به‌منظور بهتر کردن شرایط زندگی کلیه شهروندان از جمله اقشار آسیب‌پذیر از طریق اجرای برنامه‌های کوتاه‌مدت و درازمدت مانند فراهم نمودن زمینه‌های کارآفرینی کارآمد، تقویت بیمه‌های تأمین اجتماعی، بیمه بیکاری، وام‌های بلندمدت برای اشتغال و احداث مسکن ارزان‌قیمت برای افراد محروم جامعه و ایجاد صندوق‌های مالی در حمایت از افراد بی‌بضاعت باشند.

۲- رفع تبعیض و بیکاری

در انتصابات، دادن شغل، پست و مقام، با تقویت نظام شایسته‌سالاری، به توانایی‌های فردی و استعدادها توجه شود نه به روابط خویشاوندی، لابی‌های سیاسی و حزبی و زد و بندهای فامیلی که باعث یأس و ناامیدی در قشر جوان و پویای جامعه شده و زمینه را برای مهاجرت آنان و گرفتار شدن در دام گروه‌های استثمارگر فراهم می‌کند. همچنین قوانین و ضوابط به‌کارگیری افراد برای شغل‌های مختلف مانند مشاغل قراردادی، شرکتی کاملاً شفاف و واضح باشد و نظارت کامل بر آن صورت گیرد. علاوه بر این در زمینه تحصیلات، فراهم نمودن فرصت‌های شغلی و پروژه‌های اقتصادی باید همه افراد جامعه به یک‌چشم نگریده شوند تا افراد با توجه به لیاقت و توانایی بتوانند به آن دست‌یافته و پیشرفت نمایند.

۳- مشورت در امور

مسئولین جامعه بدون توجه به پایگاه اجتماعی و وابستگی حزبی و گروهی و میزان ثروت، با در نظر گرفتن میزان تحصیلات، لیاقت و شایستگی، توانایی و تجربه افراد، در زمینه‌های مختلف، برای حل مشکلات جامعه با آنان از طریق طراحی سایت‌های نظرسنجی و بررسی نظرات و اعمال آن برای وزارتخانه‌ها و سازمان‌های مختلف مشورت کنند.

۴- آزادسازی افراد در بند (زندانیان)

دستگاه قضایی می‌تواند از طریق تعامل با دیگر سازمان‌ها، زمینه کارآفرینی و اشتغال‌زایی محکومین در زندان‌ها را فراهم نموده و همچنین با پرداخت بدهی محکومین مالی و تشکیل گروه‌های مردمی برای جلب رضایت شاکیان، خود الگو باشد و زمینه آزادسازی محکومین زندانی و گسترش این فرهنگ را در جامعه فراهم سازد که این امر مشارکت همه افراد جامعه را طلب می‌کند.

۵- کرامت انسانی

در سیره رضوی، بردگی برای فرزند یک ذمی نیز پسندیده نبود؛ بنابراین احترام به منزلت و کرامت انسانی و نیل به همکاری جهانی در جهت تشویق و اعتلای رعایت حقوق بشر و آزادی‌های اساسی برای همه بدون تبعیض از حیث نژاد، جنس، زبان و مذهب باید مورد توجه قرار گیرد و با تقویت جدی و اعمال قانون حمایت از زنان، کودکان و نوجوانان در مجامع بین‌المللی، در صورت خرید و فروش آن‌ها، بهره‌کشی و به‌کارگیری آن‌ها به‌منظور ارتکاب اعمال خلاف از قبیل قاچاق مواد مخدر، زمینه حذف تدریجی برده‌داری نوین را در جامعه فراهم نماییم.

۶- همنشینی و مصاحبت

بهتر است مسئولین مردمی سبک زندگی خود را هم پای قشر ضعیف جامعه تنظیم کنند و تا حد امکان شبیه آنان زندگی کنند. در دسترس بودن مسئولین برای همه افراد جامعه چه حضوری و چه در فضای مجازی فراهم باشد.

۷- حمایت‌های حقوقی

در زمانی که گروهی از افراد در دام گروه‌های استثمارگر قرار می‌گیرند حمایت‌های حقوقی لازم از آن‌ها صورت گیرد سازمان‌ها و گروه‌های مردم نهاد و نهادهای بین‌المللی جهت حمایت از ابقشار آسیب‌پذیر جامعه از قبیل حمایت از کودکان و دختران افغانی که اکنون به بردگی فروخته می‌شوند ایجاد شود.

۸- ازدواج

اگر آگاهی و فرهنگ افراد جامعه در زمینه ازدواج افزایش یابد و دیدگاه اسلام که مهم‌ترین عامل در همسرگزینی را ایمان و اعتقادات دینی افراد جامعه می‌داند در نظر گرفته شود زمینه ازدواج برای همه افراد جامعه فراهم خواهد شد و معضلات زیادی که ریشه در فقر فرهنگی دارد برطرف خواهد شد.

۹- تعلیم و تربیت

آموزش و پرورش یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین حقوق افراد می‌باشد. اهمیت این موضوع از این واقعیت نشأت می‌گیرد که انسان تمامی مهارت‌ها و توانایی‌های مورد نیاز برای زندگی کردن یعنی تطابق و مقابله با محیط را از راه یادگیری و شکوفایی و پرورش استعدادها بالقوه‌اش کسب می‌کند. در این رابطه نهادها و برنامه‌های آموزشی در یک جامعه باید برای همه قابل دسترسی باشد. آموزش باید به لحاظ هزینه برای همه قابل تحمل باشد، آموزش باید به‌گونه‌ای انعطاف‌پذیر باشد که بتواند با نیازهای جوامع و جمعیت‌های متحول سازگار باشد و به نیازهای دانش‌آموزان در شرایط متنوع اجتماعی و فرهنگی آنان پاسخ دهد. بسیاری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از عدم آگاهی و یا کمبود اطلاعات است لذا آموزش و افزایش آگاهی‌های عمومی از ضرورت‌های اجتماعی است وقتی زمینه آموزش و پرورش رایگان برای همه افراد جامعه فراهم شود و امکانات آموزشی به‌طور مساوی در اختیارشان قرار گیرد با بالا رفتن سطح سواد و آگاهی، کمتر به انحراف کشیده شده و زمینه استثمار آن‌ها و برده‌داری به شکل نوین آن کاهش می‌یابد. و در یک کلام، اساسی‌ترین راهکار با توجه به سیره رضوی، اعمال سیاستی است که بتواند عدالت اجتماعی را در تمام ابعاد جامعه حاکم کند.

نتیجه

نظام برده‌داری از پدیده‌های مرسوم در عربستان قبل از اسلام بود که با ظهور اسلام و سفارش فراوان قرآن و روایات و سیره پیامبر (ص) و معصومین بر برابری افراد در برابر پروردگار در جامعه اسلامی فروکش کرد. اسلام یکباره به مخالفت با نظام برده‌داری نپرداخت بلکه به تدریج سعی کرد این رسم از بین برود. پس از رحلت پیامبر (ص)، با گسترش فتوحات و به تبع آن ورود اسرای جدید از نژادها و ملیت‌های مختلف، همچنین دوری ائمه (ع) از صحنه سیاست و محروم شدن مردم از سرچشمه احکام الهی، دوباره زمینه‌ای برای برده‌داری در جامعه فراهم شد در این راستا با توجه به مدارک و شواهد تاریخی چنین استنباط می‌شود که رفتار و منش امام رضا (ع) که منطبق بر قرآن و سیره ائمه (ع) بود نسبت به کنیزان و بردگان با رویکرد حاکمان و جامعه اسلامی تفاوت اساسی داشته است به طوری که در جامعه اسلامی غلامان و کنیزان خریداری شده، همچنان در جایگاه تحقیر گونه‌ای به سر می‌بردند و در واقع ابزار زندگی خانواده‌های مرفه و اشراف جامعه اسلامی بودند در حالی که امام رضا (ع) با داشتن نگاهی انسانی برگرفته از مبانی اسلام به بردگان، با مصاحبت و امیدوار ساختن آنان به زندگی در سایه اسلام و آموزش و تربیت آنان، ضمن حفظ کرامت انسانی و همچنین تکریم و آزاد کردن بردگان و ازدواج با کنیزان، سعی نمود جایگاه بردگان و مقام کنیزان را به عنوان همسر و مادر امام معصوم (ع) در جامعه ارتقاء بخشد. ایشان نوعی راهکار عملی و مدیریت رفتاری منطبق بر مبانی اسلامی برای مقابله با برده‌داری به جامعه بشریت ارائه دادند که موجب ارتقاء جایگاه اجتماعی بردگان شد.

در برخی از جوامع امروزی هر چند پدیده برده داری مانند شکل گذشته آن مرسوم نیست اما برده داری با اشکال نوین آن مشهود است. در این شرایط با الگو پذیری از مدیریت رفتاری امام رضا (ع)، جهت مقابله با برده داری نوین می‌توان راهکارهایی مانند اجرای سیاست‌های درست اقتصادی، حمایت از اقشار آسیب پذیر، افزایش سطح آگاهی و فرهنگ مردم، حفظ کرامت انسانی زبردستان به کار گرفت و برای ارتقای منزلت انسانی افراد کوشید.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد، (۱۳۷۱) کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی تهران موسسه مطبوعاتی علمی.
۲. ابن خلدون، تاریخ العبر، (۱۳۶۸) ترجمه عبدالمحمد آیتی تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۳. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (۱۳۷۶ ق)، مناقب آل ابی طالب، تحقیق جمعی از اساتید نجف اشرف، بی جا.
۴. ابن عبدربه، ابی عمر احمد بن محمد، (۱۳۷۲ ق)، عقد الفرید، تصحیح محمدامین، قاهره: دارالکتب العربی.
۵. ابن قتیبه دینوری، ابو محمد عبدالله، (۱۴۱۸ ق)، عیون الاخبار، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۰۵ ق)، لسان العرب، چاپ اول: قم، نشر ادب الحوزه.
۷. ابن هشام، عبدالملک، (بی تا)، سیره النبویه، دارالمعرفه.
۸. امین، سید محسن، (بی تا) اعیان الشیعه، تحقیق حسن امین، بیروت: دارالتعارف.
۹. انصاری، مرتضی، (۱۴۱۱ ق)، المکاسب، قم: چاپخانه خیام.
۱۰. ایرجی، محمد صادق، (۱۳۳۸) بردگی در اسلام، تهران: ناشر مولف.
۱۱. برقی، احمد بن محمد، (۱۳۴۲ ش)، رجال البرقی، مصحح حسن مصطفوی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۲. تمیمی آمدی، عبدالواحد، (۱۳۶۶ ش) تصنیف غرر الحکم، تحقیق: درایتی، مصطفی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۳. جعفری، محمد تقی، (۱۳۹۰) حقوق جهانی بشر، تحقیق و تطبیق در دو نظام (از دیدگاه اسلام و غرب) و تطبیق آن دو بر یکدیگر، موسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.

۱۴. جواد علی، (۱۹۷۶ م)، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بیروت، دار العلم للملایین، بغداد، مکتبۃ النهضه.
۱۵. جوده، جمال، (۱۳۸۲) اوضاع اجتماعی و اقتصادی موالی در صد اسلام، مترجم مصطفی جباری و مسلم زمانی، تهران: نشر نی.
۱۶. حرانی، ابن شعبه، حسن بن علی، (۱۳۶۳)، تحف العقول عن آل الرسول، مصحح علی اکبر عباسی، قم جماعه المدرسین فی حوزه علمیه قم.
۱۷. حرعاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۷ ق)، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشیعه، تحقیق موسسه آل البیت لاحیاء التراث، چاپ دوم.
۱۸. حرعاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۲ ق)، هدایت الامه الی احکام الائمه، مشهد مجمع البحوث الاسلامیه.
۱۹. حلّی، یحیی بن سعید، (۱۴۰۹ ق) الجامع للشرایع، قم: موسسه سید الشهداء العلمیه.
۲۰. دینوری، ابوحنیفه، (۱۳۶۴) احمد بن داود، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
۲۱. راوندی، قطب الدین، (۱۴۰۹ ق) الخرائج و الجرائح، قم: مدرسه الامام المهدی، ج اول.
۲۲. زمخشری، ابوالقاسم محمود بن عمر، (۱۴۱۲ ق)، ربیع الابرار و نصوص الاخیار، بیروت: موسسه الاعمی للمطبوعات اول.
۲۳. زیدان، جرجی، (۱۳۵۶ ش)، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهر کلام، تهران: امیرکبیر.
۲۴. سید رضی، (۱۳۹۰ ش) نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: نشر مشرقین.
۲۵. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۶۲) الخصال، محقق علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین
۲۶. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۹۵) کمال الدین و تمام النعمه، علی اکبر غفاری، دو جلد تهران: اسلامیه، چاپ دوم.
۲۷. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۷۸) عیون اخبار الرضا، مهدی لاجوردی، دو جلد، تهران: نشر جوان، چاپ اول.
۲۸. صدوق، محمد بن علی، (۱۴۰۵ ق) کمال الدین و تمام النعمه، ترجمه تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری، قم: موسسه نشر اسلامی.
۲۹. طباطبائی، محمدحسین، (۱۳۶۴ ش) تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۳۰. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۹۰) اعلام الوری، تهران: نشر اسلامیه.
۳۱. طبری، محمد بن جریر، (۱۳۶۲) تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.
۳۲. طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۳ ق) دلائل الامامه، قم: نشر بعثت.
۳۳. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۶۴ ش) تهذیب الاحکام فی شرح مقنعه شیخ مفید، مترجم علی آخوندی، تهران.
۳۴. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۷ ق) المبسوط فی فقه الامامیه، محقق، محمدباقر بهبودی، تهران: مکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
۳۵. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۱ ق) الغیبه، بنیاد معارف اسلامی قم، تهران: مکتبه نینوی.
۳۶. غزالی، ابوحامد محمد، (۱۳۷۴ ش) کیمیای سعادت، به کوشش حسین خدیوچم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی ایران.
۳۷. قربانی، زین العابدین، (۱۳۷۲)، اسلام و حقوق بشر تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳۸. قمی، عباس، (۱۴۱۲ ق) منتهی الامال، قم: هجرت، چاپ پنجم.
۳۹. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۲) الکافی، علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
۴۰. لیثی واسطی، علی بن محمد، (۱۳۷۶ ش) عیون الحکم والمواعظ، محقق، مصحح: حسین حسینی بیرجندی، دار الحدیث، قم.
۴۱. مجلسی، محمد باقر، (۱۳۶۳، ۱۴۰۳) بحار الانوار، ۱۱۱ جلد، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.
۴۲. مسعودی، علی بن حسین، (۱۴۱۷ ق) اثبات الوصیه، قم: انصاریان.
۴۳. مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۸۸) حقوق بشر از دیدگاه اسلام، نگارش عبدالحکیم سلیمی، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۴۴. مطهری، مرتضی، (۱۳۹۳) بردگی در اسلام، چاپ اول، تهران: انتشارات صدرا.
۴۵. مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ ق)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی تهران: انتشارات علمیه اسلامیه.
۴۶. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴) تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۴۷. مونتسکیو، روح القوانین، (۱۳۶۲) علی اکبر مهتدی، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم.
۴۸. میرشریفی، سیدعلی، (۱۳۹۵) سرنوشت اسیر در اسلام، تهران، انتشارات سمت.
۴۹. یعقوبی، ابن واضح، (۱۳۶۲) تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۵۰. .... (۱۳۵۶) البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.